

WORDS TRANSFORMED INTO A NORM FOR INFORMATIVENESS IN LEXICO-TERMINOLOGICAL COMPOSITION OF THE PRESS LANGUAGE

Rzayeva Madina Aliqa

Summary

The usage of international terms their lexical and semantic normality is more connected with the purpose of passing new information in the press language. So, the terms that can and can't be standardized enter the press language. The terms used in the press language and standardized terms turn into units which enrich lexical and terminological potential of the mother tongue. In standardization of such kind of terms the mass function of press language plays a great role.

Rəyçi: prof. Yusifov Mübariz

Azərbaycan dili kafedrasının 07 dekabr 2022-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 oktyabr 2022-ci il

UOT:811.512.162

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ VƏ KITABI-DƏDƏ QORQUD DASTANINDA FELİN QRAMMATİK KATEQORIYALARIN ANALİTİK İFADƏ ÜSULLARI

Vəliyev Məhəmməd Qərib oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

muhammedveliyev@mail.ru

Xülasə: *Kitabi-Dədə Qorqud dastanı ulu türklərin adət-ənənələri özündə əks etdirməklə yanaşı qədim türk, o cümlədən Azərbaycan dilin inkişaf meyillərini izləmək baxımından da əhəmiyyətli mənbələrdəndir. Məqalədə Kitabi-Dədə Qorqud dastanında felin qrammatik kateqoriyalarının analitik ifadə üsullarından bəhs edilir. Bu analitik konstruksiyalar müasir Azərbaycan dili materialları ilə müqayisədə tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda müasir türk ədəbi dili ilə müəqisələr aparılmışdır. Analitik formaların tarixdən günümüzdə inkişafı qeyd edilmişdir.*

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud dastanı, qrammatik kateqoriya, feil şəkilləri, analitik forma, köməkçi feil*

Ключевые слова: *эпос Китаби-Дада Горгуд, грамматическая категория, наклонения глагола, вспомога́тельный глагол, аналитическая форма,*

Key words: *The Book of Dede Korkut epic, grammatical category, verb's mood, analytical form, auxiliary verbs*

Kitabi-Dədə Qorqud dastanı Azərbaycan xalqının tarixən mövcud olmuş məişətini, adət-ənənəsini, düşüncə tərzini, şəriyyatını özündə əks etdirməklə yanaşı dilinin quruluşunu, zaman-zaman inkişaf meyillərinin istiqamətini öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dastanın dilçilik nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyəti bir də ondadır ki, o, Azərbaycan dilinin hələ ki tarixə məlum olan ilk yazı nümunəsidir. Məhz buna görədir ki, ədəbi dilimizin, xüsusilə şifahi ədəbi dilimizin (dastanın yazıya alındığı dövrdə Azərbaycan dilinin yazı

norması formalaşmamışdır) tarixən struktur xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından dəyərli abidədir.

Varlığın sübutu olan hərəkət, hal, proses bildirməsinə görə fellər dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də nitq hissələri arasında xüsusi çəkiyə malikdir. Nitqin ən mütəhərrik elementi kimi dilin strukturunda ümumi inkişaf fonunda zamanla ən çox dəyişən nitq hissəsinin də feil olduğunu tərəddüdsüz söyləyə bilərik.

Dilimizdə (istər yazılı, istərsə də şifahi) işlədilən elə fellər vardır ki, onların tarixən işlədilmiş variantları bu günümüz üçün arxaıqlaşmış hesab olunur. Bu baxımdan Kitabı-Dədə Qorqud dastanındakı analitik feil konstruksiyaları da forma və məzmun yönündən maraqlıdır.

Dastanda işlədilən analitik feilformalarından biri **-a bilmək** formalı konstruksiyalardır: *Bir yigidin Qaradağ yumrısınca malı olsa, yığar dirər, tələb eylər, nəşibindən artığın yeyə bilməz (D4)* –*Sərb yürürkən qazlıq ata namərd yigit binə bilməz (D5)*. *Necə ki bu duşu gördüm, şumdan bəriqlim-uşum dirə bilmən.*(D43) *Qalanısin yora bilmən, Allah yoesun dedi.*(D43) və s.

Burada **-a bilmək** elementi köməkçi element səciyəsinədir. *Bilmək* feil müstəqil mənalı feil kimi işlədilər bilər (məsələn, *Elə isə onu bilməlisən ki, Rey Azərbaycan Atabəylərinin əlində olmazsa Həmədanı saxlamaq mümkün deyil, ...* (M.S.Ordubadı)), analitik formada isə qrammatik mənanın dəqiqləşməsinə xidmət edir. Onun qoşulduğu feil isə analitik formanın ifadə etdiyi lüğəvi mənanı əks etdirmək surətilə əsas hesab edilməlidir.

Dilçiliyə dair yazılmış elmi əsərlərdə **-a bilmək** forması felin *bacarıq şəkli* olduğu bildirilir. [1; 2] Bu şəklin felin bütün zamanları, bütün şəxsləri və bütün şəkilləri ilə işləmə bildiyi qeyd edilir. [2, 228] Bəzən quruluşca mürəkkəb [2], bəzən də analitik forma olduğu göstərilir. [1] Formanın quruluşu ilə bağlı qeyd edək ki, kombinasiyanın tərəfləri arasında münasibətlərin realizasiyası mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi deyildir. Buna görə də **-a bilmək** konstruksiyası analitik forma hesab edilməlidir.

Konstruksiyanın ifadə etdiyi məna ilə onun (konstruksiyanın) tərkibinə daxil olan əsas felin tək başına ifadə etdiyi qrammatik məna arasında fərq çalarları vardır. Belə ki, məsələn, *yeməz* dedikdə feldə göstərilən iş, hal, hərəkətin subyekt (icraçı şəxs) tərəfindən reallaşdırılmasının mümkünlüyü, ancaq hər hansı səbəblə icra edilmədiyi ifadə olunur. Yəni burada subyektin “işin” öhtəsindən gəlib-gəlməməsi mövzu bəhsi deyil. Ancaq *yeyə bilməz* dedikdə subyektin feildəki hərəkəti icra edib-edə bilməyəcəyi məlum deyil, lakin icra edə bilməyəcəyi düşünülür. Başqa deyişlə, əsas feil tək başına işlədildikdə danışan şəxs subyektin feildəki hərəkəti icra edəcəyindən əmindir, analitik formada (bacarıq şəkilində) işlədildikdə isə hərəkətin icar olunub-olunmayacağından əmin deyil.

Ancaq, zənnimizcə, **-a bilmək** analitik formasının məzmunu ona verilən adla – bacarıq şəkli adı ilə, uyğunluq təşkil etsə də, digər tərəfdən onu feil şəkillərindən biri kimi adlandırılması sual yaradır. Çünki hər hansı felin şəklinin formal əlamətini qəbul etmiş söz (feil) eyni zamanda digər şəklinin morfoloji əlamətini qəbul etmir. Yəni bir feil eyni vaxtda iki feil şəklinin şəkilçisini qəbul etmir. Ancaq **-a bilmək** konstruksiyası felin şəkillərinin morfoloji əlamətlərini qəbul edir. Buna görə də formanın felin şəkillərindən biri kimi (felin bacarıq şəkli) adlandırılması şərti xarakter daşıyır.

-a bilmək analitik konstruksiyası felin şəkil kateqoriyası üzrə təsrifləndikdə kateqoriyanın morfoloji əlamətləri formanın köməkçi elementinə əlavə edilir.

Felin əmr şəklini ifadə etmək üçün heç bir xüsusi şəkli əlamətdən istifadə edilmir, əmrin hansı şəxsə aid olmasını bildirmək üçün yalnız şəxs şəkilçilərindən istifadə edilir: [2] *yaza bilim, yaza bilsin, yaza bilək, yaza bilin, yaza bilsinlər və s.* Qeyd edək ki, **-a bilmək** tipli konstruksiyaların felin əmr şəkilində II şəxsin təkində işlədilməsi xarakterik deyildir.

Bu analitik konstruksiya formal olaraq əmr şəklində işlədilsə də məzmununda arzu, istək çaraları varırdır: *Kaş yaza bilim (bilsin, bilək, bilsinlər, biləsiniz) və s.*

Arzu şəklində işlədildikdə: *oxuya biləydim, oxuya biləydin, oxuya biləydi, oxuya biləydik, oxuya biləydiniz, oxuya biləydilər və s.*

Vacib şəklində işlədildikdə: *oxuya bilməliyəm, oxuya bilməlisən, oxuya bilməlidir, oxuya biləliyəm, oxuya bilməlisiniz, oxuya bilməlidirlər və s.*

Şərt şəklində işlədildikdə: *oxuya bilsəm, oxuya bilsən, oxuya bilsə, oxuya bilsək, oxuya bilsəniz, oxuya bilsələr və s.*

Lazım şəklində işlədilməsi: *yaza biləsiyəm, görə biləsiyəm və s.* Qeyd edək ki, konstruksiyanın bu şəkildə işlədilməsi ədəbi dilimiz üçün intensiv deyildir. Ancaq Şimal-qərb dialektlərinə danışq dili üçün səciyyəvi xarakter daşıyır.

Bu analitik konstruksiya felin digər şəkilləri ilə müqayisədə daha çox xəbər şəklində işlədilir. Bilindiylə üzrə, əmr şəkli kimi xəbər şəklinin də xüsusi morfoloji göstəriciləri yoxdur, zaman və şəxs şəkilçiləri vasitəsi ilə ifadə olunur. [2, 211]

İstər müasir mətnlərdə, istərsə də Kitabı-Dədə Qorqud dastanında –**a bilmək** analitik formsının felin xəbər şəklində işlədilməsi kifayət qədərdir: *Xudbinlik, iddialılıq, təkbəbürlülük və sərtlik kimi qüsurlu əxlaqi xüsusiyyətlər heç bir zaman ona yaxın **düşə bilməmişdir**.* (N.Cəfərov “Könülərdən köüllərə Mövlana”) *Lakin bu xəbər xalqı **tərpədə bilmədi**... Sən getməsən də Atabəy Cənubi Azərbaycanı səfərbərliyə **ala bilər**. Zəmanə bu məhvər üzündə uzun zaman **davam edə bilməyəcəkdir**.* (M.S.Ordubadı) *Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yağar-dərər; tələb eylər, nəсібindən artuğun **yeyə bilməz**.* [3,31] *Sərb yürürkən Qazlıq ata namərd yigid **binə bilməz**, binincə binməyə yeg!* [3,32] *“Bu qızı istəməyə kim **vara bilür?**”*[3,55] *Necə ki, bu düşü gördüm, şundan bəri aklım ussum **dərə bilmənəm**. Qalmısın **yora bilmənəm**, Allah yorsun!-dedi*

Maraqlıdır ki, Kitabı-Dədə Qorquda dastanında –**a+bilmək** konstruksiyalı feillər ancaq inkarda işlədilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, bu tip analitik feillərin işlədilmə intensivliyi dilin sonrakı inkişaf mərhələsində daha çox vüsət almışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, insan təfəkkürü inkişaf etdikcə müxtəlif hal və vəziyyətin ifadəsi üçün müxtəlif strukturlar yaranmışdır.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən də anlaşıldığı kimi felin inkarlıq kateqoriyasının şəkli əlaməti konstruksiyanın ikinci – köməkçi elementinə əlavə olunur: *düşə bilməmişdir, tərpədə bilmədi, dərə bilmən, dərə bilmən və s.*

Ancaq burada bir müansa da diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, abidədən fərqli olaraq müasir ədəbi dilimizdə inkarlıq morfoloji əlaməti konstruksiyanın birinci - əsas elementinə də artırılı bilər: *yazmaya bilər, oxumaya bilərək və s.* Burada bu iki forma arasında qrammatik-semantik fərq vardır; müvafiq olaraq birinci halda qrammatik subyektin işi icra edə bilmədiyini ifadə olunursa, ikinci halda işi icra etməməyi bacaracağı, belə demək mümkünsə, işi icra edib, etməməyin qrammatik subyektin iradəsindən asılı olduğu bildirilir.

Analitik forma şəxs və zaman kateqoriyasına görə təsrifləndikdə də morfoloji əlamətlər ikinə kateqoriyasında olduğu kimi **bilmək** köməkçi felinə əlavə olunur: *yaza bildim, yaza bilirəm, yaza bilərəm, yaza biləcəyəm; oxuya bildin, oxuya bidirsən, oxuya bilir, oxuya bilirlər və s.*

Analitik formanın təsirli və yaxud təsirsiz olması onun tərkibindəki əsas felin hansı növ feil (təsirli yaxud təsirsiz) olmasından asılıdır. Bu kateqoriyanın müəyyənləşdirilməsində köməkçi feil əsaslı rol malik deyil: *yaza bilmək* – təsirli; *gülə bilmək* – təsirsiz

Maraqlıdır ki, felin yuxarıda sadalanan kateqoriyalarından fərqli olaraq növ kateqoriyasının morfoloji əlaməti konstruksiyanın əsas elementinə artırılır.

Bilindiği kimi, felin məlum növünün xüsusi əlaməti yoxdur. [2, 178] Buna görə də şəxsə görə təsəvvir edilmiş analitik forma felin məlum növündə hesab edilməlidir: *yaza bildim, gələ bildin, oxuya bilik, gedə bilərsiniz və s.*

Məchul növ fellərin göstəricisi hesab edilən $-il^4$, $-yıl^4$, $-in^4$, $-n$ şəkilçiləri, qeyd etdiyimiz kimi, birinci - əsas tərəfə artırılır: *velilə bilmək, oxuna bilmək, yazıla bilmək və s.*

Analitik felin qayıdış növdə işlədilməsi tərkibindəki əsas felin lüğəvi mənasından asılı olur: *Əsgər irəli at+ıl+a bildi.* və s.

Qayıdış növdə olduğu kimi qarşılıq-birgəlik növdə işlədilməsi də əsas felin lüğəvi mənası ilə bağlı olur: *yaz+ı+ş+a bilmək, döy+ü+ş+a bilmək, salaml+ı+ş+a bilmək, halallaş+a bilmək və s.*

İcbar növdə: *yazdır+ı+a bilmək, oxutdur+ı+a bilmək, yatır+ı+a bilmək və s.*

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında **...a bilmək** analitik formalı felin sintetik adekvatı da işlədilir: *Adəmilər əvrəni yoldaşına qıyamadı.* [3, 83] *Altı qatla Oğuz vardı, alımadı (aı), "Qazanı sancam", dedi, sancamadı, ötə keçdi.* [3, 121]

Bu faklara əsasən Azərbaycan dilində dilin morfoloji quruluşunun inkişaf meylinin sintetizmdən analitizmə inkişaf edir.

Qeyd edək ki, sözü güdən analitik formanın sintetik adekvatının işlədilməsinə dastanda ancaq inkar variantlarda rast gəlinir. Təsdiq formasının olmaması artıq VII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində sözügedən kateqoriyanın ifadəsində sintetiklikdən analitizmə keçid mərhələsinin başa çatdığını göstərir.

Bu sintetik formanın işlədilməsi müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olmasa da, dialektlərdə buna kifayət qədər rast gəlmək olar: *oturammadım, gələmmədim* və s. [4, 135; 5,...]

Müqayisə üçün deyək ki, müasir türk ədəbi dilində bu formanın sintetik variantının işlədilməsi xarakterikdir [6, 45] və eyni ilə Kitab-i Dədə Qorqud dastanında işlədildiyi formada işlədilir: *yazamadı, gelemədi, görəmedi, gülemədi, bilemedi və s.*

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında işlədilən analitik qəliblərdən bir digəri **-a² + durmaq** formasıdır. Bu forma ilə işlədilən analitik formalar felin tərz kateqoriyasının, daha doğrusu, davamlı tərzin ifadəsi zamanı istifadə olunur.

Haq yandıran çırağın yana dursun. Dirsə xanın oğlancığı qaçamadı, ağ meydanın ortasında baqa durdu.

Bu analitik konstruksiya eyni zamanda felin arzu şəklinin ifadə üsullarındadır. Köməkçi feil mövqeyindəki “durmaq” sözü dessemantikləşərək davamlı tərzin, dolayısı ilə, qrammatikalizasiyanın ifadəsinə xidmət edir. Konstruksiyanın məna yükünü **-a+durmaq** qəlibinin əlavə edildiyi “əsas” feil daşıyır.

Sözügedən analitik formalı feillərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlədilməsi xarakterik deyildir. Canlı danışiq dilində işlədilməsi isə daha çox konstruksiyanın məzmununa (arzu-istək) uyğun olaraq alqış və qarğışlarla bağlıdır.

-a+durmaq analitik konstruksiyanın felin şəkillərində işlədilməsi:

Felin əmr şəklində işlədilməsi nümunədə göstəriləndi ki kimdir. Formaca əmr şəklində olsa da, məzmunca arzu, istək bildirir.

Vacib və şərt şəklində işlədilməsi (məsələn, yana durmalı və ya yana dursa) xarakterik deyildir.

Arzu şəklində: *yana dura.* Bu formanın işlədilməsi forma və məzmun cəhətdən düzgün olsa da, qeyri-intensiv xarakter daşıyır. Demək olar ki, işlədilmir. Feilin arzu şəklinin ifadəsi şəkli Kitab-i Dədə Qorqud dastanında **-sa+dursa** qəlibli analitik forma ilə də ifadə olunur: *Mənim dəxi oğlum olsa, xan Bayandurun qarşusunu alsa dursa.....*

Daha doğrusu, bu analirik qəlib “arzu, istək” edilən iş, hal və hərəkətin “davamlılığını” bildirir.

Davamlı tərzin dastanda ifadə formalarından biri də **-a+qalmaq** qəlibi ilə düzələn analitik feillərdir: *Bazirganlar ardından **baqa qaldı**. Həqq-Təalanın əmri ilə Dəli Qocanın əli yuqarıda **asılı(a) qaldı**. və s.*

Durmaq köməkçi feli, feli tərzin, daha doğrusu, davamlı tərzin ifadəsi üçün digər feillərlə də işlənərək analitik konstruksiya əmələ gətirir. Belə analitik daha çox – **ib+durmaq** qəlibi ilə formalaşır. Bu feillər müəyyən zaman çərçivəsində, lakin keçmiş zamanda hərəkətin müəyyən müddətə davamlılığını ifadə edir: *Baqdı gördü kəndünün dəniz qulunu Boz aygır bunda otlub durur. Oğlu Uruz qarşusunda yay(a) söykənib durur.*

Dastanda *durmaq* elementi ilə əmələ gələn birləşmələrdə hər iki komponent (feil) eyni zaman şəkilçisini qəbul edir: *Ağ meydanın ortasında **baxdı durdu**. Bən bunun alınə niyə **tayaq olubən durayın**-dedi.* Qeyd edək ki, *durmaq* feli dildə danışq aktını əks etdirmək məqamında işlədildikdə əmələ gələn birləşmə analitik feil hesab edilməməlidir. Yəni *durmaq* feli tərz kateqoriyasının ifadəsinə xidmət etmədikdə konstruksiya analitik feil olmur. Bu daha çox kontekstin ümumi semantikasından anlaşılır.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında **-ir⁴+vermək**, qəlibi ilə əmələ gələn feillər hərəkətin anidən, bir an içində baş verib bitməsini bildirən tərz kateqoriyasını ifadə edir: *Şöklü Məlikə səni ilətəlm, sana bəqlik **alı verəlim**. Çoban bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı, eylədi, **yürüyü verdi**. və s.*

Müasir türk ədəbi dilində feil kökünə və ya başlanğıc formasına **-a/-e+vermək** əlavə edilməklə düzələn konstruksiya eyni məqamda işlədilir: *alıvermək, bakıvermək, yapıvermək, anayıvermək.* [7; 1559]

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında işlədilən analitik konstruksiyalardan biri də qeryri-qəti gələcək zaman morfoloji əlaməti ilə *olmaq* felin köməyi ilə yaradılan **-ar²+olmaq** konstruksiyasıdır. Qeyd edək ki, konstruksiyanın semantik cəhətdən fərqlənməyən qəti gələcək zaman şəkilçili variantı da (**-ir⁴+olmaq**) dastanda işlədilmə tezliyi genişdir. Ümumiyyətlə, bu tip analitik feillərin dastanda işlədilmə intensivliyi digərlərinə nisbətə çoxdur: *Çağırdılar Dədəm Qorqud **gəlir oldu**. Boyu uzun bədöy at vergil, **binər olsun**, hünərlidir. Çigni quşlu cübbə-don vergil, bu oğlana **geyər olsun**, hünərlidir. Atının cilavsin döndərdi ordusuna **gəlir oldu**. Nə Qazlıq dağı aqar sənə suların, Aqar ikən, **aqmaz olsun**. Nə bitər sənə otların Qazlıq dağı, Bitər ikən, **bitməz olsun**. Qaçar sənə keyiklərin Qazlıq dağı, Qaçarkən **qaçmaz olsun**, daşa dönsün. Oğlan ata binər, qılıc **qurşanar oldu**. Yarıməsın-yarçumasın bu çoban bizim həpimizi **qırar olamı?**-dedilər, durmayıb qaçdılar. Bu gəz oğlan şərəb içərkən **icməz oldu**. Altun əyaqi əlindən yerə çaldı. Qarşı yatan qarlı dağdan **aşar olsa**, Allah Təala ona aşıt versin. Qanlı-qanlı sulardan **keçər olsa** keçit versin. Qız-qəlini qas-qas **gülməz oldu**. Qızıl qına əlinə **yağmaz oldu**. Beyrəyin atası, anası baqdı gördü kim, gərdək **görünməz olmuş**. Banıçığək Yalançı oğlu Yaltacığa **varar olmuş**. Tanrı mənə yol verdi, **gedər oldum**. Yalançı oğlu Yataqcuq deyərlər, ölüsü xəbərin gətirdi, adaxlısın ona **verər oldular**. **Sorar olsam** yaqlaq kimin? və s.*

Nümunələrdən də göründüyü kimi **-ar²/-ir⁴+olmaq** konstruksiya analitik feillər feilin müxtəlif qrammatik kateqoriyalarında işləndikdə qrammatik morfoloji əlamətlər bir qayda olaraq *olmaq* köməkçi felinə artırılır. Bu tip analitik konstruksiyanın ümumi semantikasi felin vacib şəklinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir. Bilindiyi kimi felin vacib şəkli məzmunca gələcək zamanla bağlı olur. İş, hal, hərəkətinin nitq aktının gerçəkləşdiyi zamana nisbətə hələ baş vermədiyini, gələcəkdə icra edilmək məcburiyyətində olduğunu bildirir.

Olamaq köməkçi feili keçmiş zaman şəkilçilərini qəbul etdikdə (*verər oldular, varar olmuş, gülməz oldu, içməz oldu, gəlir oldu və gəlir oldu və s.*) iş, hal, hərəkətin keçmiş zamanda icarasının “vacibliyini” bildirir.

Dastanda bu tip analitik feilin “əsas” tərəfində gələcək və keçmiş zamana aid olan morfoloji əlamətlərlə formalaşan konstruksiyalar (*Əgər səni hasardan urğanla **sallandıracaq olursam**, babana, anana **varacaq olarsan**...., **gətirməyəcək olursan** gözimə görünməyəsən, Bin də qoç diləyibdir qoyuna **girməmiş ola**, ... bin dəxi buğra dilədi kim maya **görməmiş ola** və s.) indiki zaman şəkilçisi ilə formalaşan tiplərinə nisbətə daha az istifadə edilmişdir.*

Bu analitik formanın inkarı inkarlıq göstəricisinin, adətən, birinci tərəfə artırılması ilə düzəlik. Dastanda $-ar^2+olmaq$ qəlibi ilə yaranan analitik feillərin inkarı geniş dairədə işlədilsə də, $-ir^4+olmaq$ qəlibi ilə əmələ gələn formaların inkar forması istifadə olunmur.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında $-ar^2+olmaq$ konstruksiyalı analitik feillərin m^4 sual ədatları ilə işlədilməsində fərqli nüanas müşahidə edilir. Belə ki sual ədatı *olmaq* köməkçi felinə əlavə edildikdə sual məzmunu (*Yarıməsən-yarçumasın bu çoban bizim həpimizi **qırar olamı?***), əsas tərəfə əlavə edildikdə ritorik sual məzmunu (*Ərəbi atlar olan yerdə, Bir qulunu **olmazmı olur?** Qızıl dəvələr olan yerdə, Bir köşəgi **almazmı olur?** Sən sağ ol, qadın ana, babam sağ olsun, Bir bənim kibi oğul **bulunmazmı olur?** – dedi*) ifadə edilir.

Müasir ədəbi dilimizdə sözügedən analitik konstruksiyanın istifadə dairəsi, demək olar ki, daha çox şeir dilindədir.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında feilin inkarlıq kateqoriyası əsasən, *yox* sözünün köməkçi element qismində əsas felə artırılmasıyla əmələ gələn konstruksiya ilə ifadə olunur: *Mənim də içində binədim var, **Qomağım yoğ** qırq namərdə. Mərə yigit, mənim atımı kimsə **keçdiyi yoq**, oxumu **yardıqı yoq**. Sorar olsan, Beyrək yaylasıdır, Ağam Beyrək gedəli **yayladım yoq**, Ağam Beyrək binədidi, Ağam Beyrək gedəli **binərim yoq**, Qaralı-göylü otağı sorar olsan, Ağam Beyrək gedəli **köçürüm yoq**. Bizə ozan **gəldiği yoq**... Buynuzu burma qoçlarımızı **aldığı yoq**. And içmişəm qısır qısraqa **bindiğim yoq**, Qazavata **vardığım yoq**. və s.*

Nümunələrdən də göründüyü kimi *yox* sözünün köməyi ilə yaranan analitik formalar inkarlıq bildirmək surəti ilə məzmunca eyni olsalar da formaca bir qədər fərqlənirlər. Belə ki, *qomağım yoq* ifadəsi *feil+məsdər şəkilçisi+mənsubiyyət şəkilçisi+yox* mexanizmi üzrə funksionallaşdığı halda, *yardıqı yoq*, *yayladım yoq* ifadələrində *feil + zaman şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi +yox* mexanizmi üzrə reallaşır. Bu tip analitik feillər digərlərindən köməkçi sözün tam dessemantikləşməməsi ilə fərqlənir. Və yaxud köməkçi sözün leksik mənası ilə konstruksiyadakı qrammatik mənası ilə üst-üstə düşür. Ancaq hər halda konstruksiya üzvlənmiş şəkildə felin qrammatik kateqoriyasının (inkarlığın) ifadəsinə xidmət etdiyi üçün birləşmə analitik feildir.

Dastanda *feil + zaman şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi + qoç* mexanizmi üzrə əmələ gələn birləşmələr də var: *Beyrək gedəli Bam bam təpə başına **çıxdığım qoç**. Qarqu kibi qara saçım **yolduğum qoç**, Güz alması gibi al yanağım **yırdığım qoç**. Gəlanla gedəndən **sorduğum qoç**. və s.*

Zənnimizcə, bu birləşmələr analitik feil deyil. Buradakı *qoç* sözü daha ziyadə kəmiyyət zərflidir. Felin heç bir qrammatik kateqoriyasının realizasiyasına xidmət etmir. *Yardıqı yoq=yarmadı; yırdığım qoç=çox yıtmışam*.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında analitik konstruksiyada felin təsdiq formasının özünəməxsus ifadə forması müşahidə edilir: $-sa^2+olmaz$ *Saya varsan **tükənsə olmaz** Qalın oğuz bəgləri. Saymaqla Oquz bəgləri **tükənsə olmaz** – həp yetdilər*. Köməkçi feilin tərkibində qeyri-qəti gələcək zamanın inkar şəkilçisi işlədilsə də forma məzmunca təsdiqdədir. *tükənsə olmaz=tükənməz*.

Bu analitik ifadə vasitəsi müasir ədəbi və canlı danışiq dilimizdə müşahidə edilmir. Həm də maraqlıdır ki, bu analitik feillərin eyni qəliblə təsdiq forması əmələ gəlmir.

Dastanda $-maq^2 + gərək$ qəlibi ilə felin vacib şəkili ifadə edilir: *Aydır:-bəqlər bilirmisiz Qazana necə heyif eyləmək gərək? Boyu uzun Burla xatununu gətirib sığıraq sürdürmək gərək. Mən qırma varmadan ol mənə baş gətirmək gərək. Məm qara qoç atıma binmədən ol binmək gərək. Bəli bəs ağ saqqallı baba, evermək gərək. Çün böylə oldu həman imdi iləri durmaq gərək. və s.*

Müasir dilimizdə bu tip analitik feillər daha çox şeir dilində işlədilir: *Billur buxaq, ayna qabaq gözəlin, Duruban başına dolanmaq gərək. Bir evdə ki sən tək gözəl olmaya, O ev viran olub talanmaq gərək.*

Kitabi-Dədə Qorqud dsastanında *gərək* köməkçi felinin yardımı ilə düzələn analitik feillərdən biri də $-sa gərək$ qəlibi ilə formalaşır. Bu analitik feillərin funksional-semantik məzmununda lazım şəkilinin ifadəsi ilə yanaşı şübhə, güman çalarları da olur: *Xəbəri yox ki, alacağı ala gözli qızın otağı olsa gərək. Köpək qaçan xəbər versə gərək? Su qaçan xəbər versə gərək?*

Dastanda felin özünəməxsus analitik formalarından biri də $-a + varsan$ formasıdır: *Saya varsan, tükənsə olmaz.* Bu forma müasir dilimizə transformasiya olunsaydı *ş ə r t* məzmununu daşıdığına söyləyə bilərik. *Saysan, tükənməz.*

Bilindi ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində felin əmr şəklinin hər hansı morfoloji göstəricisi yoxdur. Feil heç bir şəkilçi qəbul etmədən, “saf” halda əmr şəklində olur. Kitabi-Dədə Qorqud dastanında əmr şəkli bir qayda olaraq $-gil/-ğil$ (incə saitli hecalara artırılarkən – *gil*, qalın saitli hecalara əlavə edilərkən – *ğil*) şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə formalaşır. Dastanda “əsas” feilə $-a^2 + görgil$ qəlibi əlavə edilməklə formalaşan felin əmr şəklində feil var: *Qalqubanı yerindən uru durğıl ... av avlayub, oğlunu öldürə görgil. Oğlun səni öldürmədən sən oğluna öldürü görgil.* Burada “gör” elementi heç bir qrammatikalizasiyanın, dolayısı ilə əmr formasının ifadəsinə xidmət etmir. Buna görə də formaca analitik feillərə oxşasalar da, məzmunca analitik feil deyil. Bunlar daha çox parataksis birləşmələr hesab edilməlidir.

Müasir türk ədəbi dilində, daha çox danışiq nitqini ifadə etməklə bu qəlibdən istifadə edilir: *Bir kere sevdaya tutulmaya gör, Ateşlerde yandığın resmidir.*

Ola bilsin ki, dilin hansısa inkişaf mərhələsində “gör” elementi birləşmənin tərkibində köməkçi feil kimi çıxış edib və qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edib.

Eyni məzmunlu cümlə dastanda bir başqa yerdə *“Saymaqqla Oğuz bəqləri tükənsə olmaz”* şəklində işlədilir. Bilindi ki, Kitabi-Dədə Qorqud dastanı VII əsrdən çox daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Sadəcə, VII əsrdə yazıya alınmışdır. Görünür dastanın qələmə alındığı bu dövrdə $-a + varsan$ forması işləkliyini itirdiyi, yerini sintetik adekvatına ötürdüyü dövrə təsadüf edir.

Qeyd edək ki, dastanda elə feillər də işlədilmişdir ki, bunlar ilk baxışdan analitik feil strukturundadır. Lakin analitik feil deyildir. Məsələn, *Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı, bu Oquznaməyi düzdi-qoşdu.* Bu feillərin işlədilməsi sırf üslubu xarakter daşıyır. Görkəmli alim Q.Kazımov bu barədə yazır: *Ümumən hiss olunur ki, sözün arxaikləşməkdə olduğu və ya dini baxımdan aktuallığını itirdiyini duyan kitab onun mənasını yeni söz və ifadələrlə çatdırmağa çalışmış, yenilik çalarlı sinonim vasitələrdən istifadə etmişdir. Əsasən yeni sözü arxaikləşməkdə olana əlavə kimi işlətməmiş, bəzən həmin sözdən əvvəl keçirmişlər: “Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapasağ oldu” “Oğın sağdır-əsəndir, avdadır” Hətta bu miqamda sözün termin çalarının zəifliyi də sinonimliyə səbəb olmuşdur. [8; 501]*

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında *idi*, *imiş*, *ikən* köməkçi feillərinin iştiağı ilə geniş əhatəli analitik feil formaları istifadə olunmuşdur: Qazana **düşmən imişsən**, bildim!-dedi (KDQ); Bizim eldə **gərək idin**, ağac! (KDQ); Sağ yanında Qazan oğlu Uruz **turmuş idi** (KDQ); Ol zəmanda **bəqlərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi** (KDQ); On altı yıldır ki, Oğuz içindən **getmiş idik** (KDQ); Pasnik qara Dərvənd ağzına **düş vermiş idik** (KDQ); Dəlü Qarçar dəxi ağ ban evini, ağ otağını qara yerin üzərinə **qurdurmuş idi** (KDQ); Zira Dədə Qorqud vilayət **issi idi** (KDQ); Məgər Beyrək buna bir kömlək **bağışlamış idi**; **gəyməz idi**, saqlardı (KDQ); Beyrəqi Qara Dərvənddə **öldürmüş idilər** (KDQ)

Tarixi qrammatika tədqiqatçıların fikincə, *idi*, *imiş* yarımçıq feilləri *etmək*, *olmaq* mənasını verən «er» sözü ilə bağlıdır. Müasir ədəbi dilimizdəki *idi*, *imiş*, *ikən*, *isə* yarımçıq feilləri həm də "irmək" (*çatmaq*, *qovuşmaq*) feilinin ekvivaleni kimi tədqiq edilmişdir: Belə bir inkişaf formulu müəyyənləşdirilmişdir: *erdi//irdi=idi(di⁴)* [9; 39, 10; 136, 11; 160, 12; 280] Həmin forma analitik konstruksiyanın tərkibində kateqorial mənasına görə indiki-gələcək zamanı bildirir.

Belə analitik konstruksiyaların sıfır formaları formal cəhətdən nitq rejimi üçün xarakterikdir, şəkilçili formalar isə nəvrrativ (nəqli) rejimə xas olan əlamətlərdəndir.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, analitizm demək olar ki, bütün nitq hissələri sahəsində özünü büruzə verir. Ancaq feillərin analitizmi, daha doğrusu, feilin qrammatik kateqoriyalarının analitik ifadə üsulu daha çox müşahidə olunmaqdadır, belə ki, feilin zaman, forma və s. kateqoriyalarının *idi*, *imiş*, *isə*, *ikən* hissəcikləri (köməkçi sözləri) ilə yaranaraq rəngarəng mənə yükünü daşıyan analitik vahidlər yarada bilirlər.

Q.Kazımov indiyə qədərki izahla (*ikən*in izahı ilə) haqlı olaraq razılaşmır. -*ikən* şəkilçisinin daha düzgün izahına ehtiyac var. *İkən* sözü *er (mək)* feilindən əmələ gəlsə də, artıq feillik xüsusiyyətini itirmişdir. Feili bağlama şəkilçilərinin ikinci komponenti sabitdir, -*ikən* köməkçi sözünün ixtisar şəklindən ibarətdir (-kən). Birinci komponenti isə dəyişkəndir, zaman mənasına görə fərqlənən feili sifət şəkilçilərindən ibarətdir: *-miş+-kən*, *-ur+-kən*, *-ar+-kən* [13; 123]

İdi, *imiş*, *isə*, *ikən* köməkçi feillərinin analitik formalar olub-olmaması bəzi tədqiqatlarda mübahisə doğurmuşdur. Bu mübahisəyə son qoymaq üçün belə bir müddəə əsas sayılmışdır ki, dil elementlərinin (o cümlədən *idi*, *imiş*, *isə* hissəcikli) analitik forma sayılmasından ötrü birləşmənin qrammatik mənə təzahür etdirməsi, birləşmənin içindəki bir dayaq mənaya malik sözün (əsasən) və bir (məna artıq ola bilər) köməkçi sözün olması şərt hesab edilməlidir.

Bilavasitə bu mövzuya ayrıca məqalə həsr etmiş Azərbaycan türkoloqu F.Zeynalov yazır ki, «Qədim abidələrdə (oğuz-səlcuq) analitik yolla yaranan feillərin böyük bir qismi *idi*, *imiş*, *ikən* və *isə* yarımçıq feillərinin rəngarəng feil formalarına əlavə olunması ilə ortaya çıxır. Əslində, xalis analitik feillər elə bu yolla yaranan feillər hesab edilməlidir. [18; 3-19]

Ədəbiyyat

1. A. M. Nağdalıyev "Azərbaycan dilinin feilşəkillərində analitizm və onun ifadə şəkilləri" Gəncə Dövlət Univesiteti, I Beynəlxalq Konqresin materialları Gəncə, 2010
2. M.H.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 1973
3. Şamil Cəmişidov "Kitabi-Dədəm Qorqud" Bakı – Elm -1999
4. R.Ə.Rüstəmov "Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri", AMEA-nın nəşri, Bakı, 1955
5. M. Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları", Bakı, 2010
6. V.Haqqipoğlu "Türkçenin Sözdizimi", Ankara, 1972
7. *Türkçe sözlük 2 K-Z. Yeni Baskı, 1679 səh., Türk Dil Kurumu*

8. Q.Kazimov *Azərbaycan dilinin tarixi Ən qədim dövrdən XIII əsrə qədər. İstanbul. TEAS Press Nəşriyat evi 2017, 678 səh.*
9. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı, 1977, s.39;
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.136;
11. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.160;
12. Əzizxan Tanrıverdi. Azərb. dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2010, 458s
13. Kazimov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, «Elm», 2019, 608 s.
14. Смирницкий А.И. Аналитические формы. _ «Вопросы языкознания», 1956, № 2;
15. Гухман М.М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частного или полного слова. _ «Вопросы грамматического строя». М., 1955;
16. Аналитические конструкции в языках различных типов. М., 1966
17. Zeynalov F.R. Türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları (Oğuz-səlcuq abidələri üzrə). Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı, 1984.

**THE METHOD OF ANALYTICAL EXPRESSION OF THE GRAMMATICAL
CATEGORYS OF THE VERB IN THE BOOK OF DEDE KORKUT EPIC AND
MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE**

Valiyev Mahammad Garib
Summary

The Book of Dede Korkut epic is one of the important sources in following of development trends of the ancient Turkic language, including the Azerbaijani language, in addition to reflecting the traditions of the great Turks. In the article are discussed about the methods of analytical expression of the grammatical categories of the verb in the Book of Dede Korkut epic. These analytical constructions were studied in comparison with materials of the modern Azerbaijani language. At the same time, were made comparisons with the modern Turkish literary language. The development of analytical forms from history to the present is noted.

**ПРИЕМЫ АНАЛИТИЧЕСКОГО ВЫРАЖЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ
КАТЕГОРИЙ ГЛАГОЛОВ В ЭПОСЕ КИТАБИ-ДАДА ГОРГУД И
СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Валиев Магомед Гарибович
Резюме

Эпос Китаби-Дада Горгуд является одним из важных источников с точки зрения отслеживания тенденций развития древнетюркского языка, в том числе Азербайджанского языка, помимо отражения традиций великих тюрков. В статье рассматриваются способы аналитического выражения грамматических категорий глагола в эпосе Китаби-Деда Горгуд. Эти аналитические конструкции были изучены в сравнении с материалами современного Азербайджанского языка. При этом проводились сравнения с современным турецким литературным языком. Отмечается развитие аналитических форм от истории к современности.

*Rəyçi: əməkdar elm xadimi, f.e.d., professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazimov
Azərbaycan dili kafedrasının 07 dekabr 2022-ci il tarixli iclasın 06 saylı protokolu
Daxil olduğu tarix 12 dekabr 2022 –ci il*